

MESEGYŰJTÉSI TAPASZTALATAIM

Penavin Olga

Nyugalmazott egyetemi tanár, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1989.november 21.

Talán egyetlen népi folklórtermék sem igazolja egyre meggyőzőbben azt a rég hangoztatott igazságot, hogy ahogyan változik a hagyományos társadalmi modell, a tudományos és technikai forradalom, az urbanizáció, a gazdasági, a társadalmi, a művelődési állapot változása következtében, ahogyan eltűnik a hagyományos népi kultúra természetes közege, ahogyan a sok évszázadon át összeforrt zárt paraszti közösségek szétesnek s pusztul maga az embert körülvevő és kiszolgáló tárgyi világ is, úgy változik meg a népi szellemű kultúra, úgy kopik meg a szájhagyomány, úgy szűnnek meg a kollektív mesemondási alkalmak, úgy apadnak el a mese forrásai, illetve a változott, az új körülmények új tartalmat, új formát kívánnak.

Az életmód rohamos változásában, a zaklatott életben, a pénz utáni hajszában, rohanásban ugyan kinek van már ideje, kedve mesét mondani, mesét hallgatni? - teszi fel a kérdést nem egy megkérdezett személy. Ki mond még mesét? - kérdezik, hisz a mesemondáshoz, csendes nyugalomra, bizonyos fajta megalégedettségre, bölcsességre van szükség - állítják adatszolgáltatóim, hogy a mese valóban "szívből jövő ajándéka" lehessen a mesemondónak, "egy marék varázslatot" nyújthasson át hallgatóinak. De valóban varázslatra van-e szükség napjainkban? - kérdezik eltöprengve beszélgetésünk során a mesemondók, hisz a mesemondás célja is más most, a változott körülmények között, mint száz évvel ezelőtt vagy akár csak negyven-ötven éve is. Amíg régen a mese nemcsak szórakoztatott, hanem tanított is, feladata és célja a tudás, a hagyomány, az emberiség közös kultúrkincsének, egy társadalom felhalmozódott tapasztalatainak, régi szokások, hiedelmek átadása volt, addig most a szórakozási alkalmak idején egyfajta szórakoztatás illetve a közös munkák idején a figyelem fenntartása a cél. Ennek megfelelően most a mesemondást "hazudozásnak" véli és tartja a legtöbb mesehallgató, sőt mesemondó is.

A régi, 30-40 év előtti mesemondóim szociális helyzetüket illetően a volt uradalmi cselédek, zsellérek rétegéből, a kisparasztok, halászok közül kerültek ki, akik vagy nem jártak iskolába, de ha jártak is, csak egy-két osztályt a mezőgazdasági munkák szüneteiben, hisz a gyenge gyermeki kézre is szükség volt. Hogy nem igen jártak iskolába, különösen az idősebbek, ez azt jelentette, hogy iskolás műveltségük csekély volt, az olvasás tudományát ha el is sajátították, nem nagyon gyakorolták, gyakorolhatták részint idő- és pénzhány miatt, részint pedig olvasmányhiány miatt is. Így azután olvasmányélmény hiányában a kommunikációs alkalmakkor a narratív szituációban előadott szájról s szájra terjedő történet, mese, változatokban élő népi alkottások, mondhatjuk műalkotások - hisz komoly szellemi munka árán folyik a szövegteremtés - születnek, melyekben a hitelesség kedvéért a közönség felhalmozódott valódi tapasztalatai, régi szokások, hiedelmek, a "mesetermő" vidék, táj hétköznapi élete, a mesemondó egyéni körülményei, a maga paraszti élete, apró megfigyelései, sőt tapasztalatai is helyet találnak. Közben a közönség elvárásának is eleget igyekeznek tenni, mert a megszokás egyfajta kontrollként működik, fékezi a túlzott egyénieskedést. Még harminc-negyven évvel ezelőtt is a még aránylag hagyományos életet folytató falusi paraszti idős adatközlő készen kapott, "előre gyártott" elemekből megfelelő szabályok szerint, bizonyos megszabott közösségi kritériumokhoz tartva magát, felhasználva emlékező tehetségét, képzeletét, a hagyomány tudását, a hagyományhoz való ragaszkodást, gondolati bőségét, életszerűsége törekvését, a hallgatóság kultúrájának ismeretét, közben szubjektív érzelmeit sem palástolva, gondjainak, bajainak utat engedve, logikus szövegalkotással, előadói képességével generálta a szöveget. Közben pedig figyelt az eszmei tartalom mellett az erkölcsi, az esztétikai igény kielégítésére is, valamint a régi mesemondó gyakorlat, legalább is emlékeinek megőrzésére.

A jó mesemondó repertoárja függött a mesék, a motívumok ismeretétől és attól, hogy a nyelvi kompetencia, a nyelvismeret, a nyelv működési szabályai, szabályrendszerének ismerete mellett rendelkezik-e szövegkompetenciával, sőt BierWisch szerint poetikai kompetenciával is, azaz a szövegteremtés, az átformálás, átfogalmazás, átértelmezés képességével is. Az ilyenek végtelen számú szöveget képesek teremteni, előállítani véges számú elemből. A baranyai Tyúkos Horváth Antal ezt úgy fogalmazta meg, hogy ha egy mesemondó tud tíz mesét, akkor abból csinálhat sokat, vagy vég nélkül kanyargathatja ugyanazt. Aki olvasta Tyúkos Horváth Antal meséit, az valóban a mesemondás mesterének tartja őt. Kiválóan tud szerkeszteni, kiszűrni a torlódó mondanivalóból a fontosat, az elmondásra érdemeset, a közönséget érdeklőt, s teszi ezt szépen, színesen. Meséi lélektanilag is motiváltak, feszültséggel teljesek. Kerek, jól poentírozott, élvezetesen, szép, fizes nyelvjárásban előadott mesékkal kedveskedett hallgatóságának.

Egy másik kérdés: a mesemondás nyelve. A mesemondás általában régen nyelvjárásban, az illető közösség kommunikációs nyelvhasználati módján történt, felhasználva közben az élőbeszéd mellett a nem verbális arc- és

kézi játékot is. A falusi paraszti mesemondó négy rendszerből válogatott illetve válogathatott a mesemondás során: 1) a *bázis nyelvjárást* használja, azt a nyelvjárási formát, mely a nyelvjárás minden jellemző tulajdonságát tartalmazza; 2) használhatja a *nyelvi közlekedésre szolgáló nyelvjárást*, mellyel az egy falubeliek közlik egymással gondolataikat (ez még ragaszkodik a nyelvjárás jellemző tulajdonságaihoz, de már egyéni, családi sajátosságokat is mutat!); 3) alkalmazhatja a *regionális köznyelvet*, ami nem egyéb, mint népi hanggal ejtett variációja a köznyelvnek; 4) de alkalmazhatja a mesemondó a *köznyelvet* is, mindnyájunk gondosabb fogalmazásának eszközeit.

A mesekincsüket hallomás útján szerzett idős és középkorú mesemondók legtöbbje nyelvjárásban adja elő meséit, mégpedig a bázis vagy a közlekedésre szolgáló nyelvjárási variációval élve, a fiatalabbak pedig a regionális köznyelvet részesítik előnyben, mivel kommunikációs rendszerükben az a domináló.

Mi a helyzet mostanában? Nálunk.

Az utóbbi években (2-3 éve) végzett gyűjtések során Jugoszlávia-szerte jártamban-keltemben, főleg a Bácskában, Bánátban, Szlavóniában óriási változásokat tapasztaltam. Az utolsó évtizedekben megváltozott maga a paraszt ember, életkörülménye, életmódja, az aránylag rendezett körülmények következtében kulúrigénye, s mindezzel kapcsolatban, a meséhez való viszonya is. Megváltozott a mesélők hozzáállása a meséhez, megváltozott a mesemondás célja, a mesetanulás forrása, a repertoár nagysága, a mesei anyag, a nyelvi megformálás, s nem utolsó sorban a mesemondó és közönsége, hallgatósága közti viszony, valamint a narratív szituáció száma, helye, hála a társadalmi, gazdasági, művelődési és civilizációs viszonyok változásának, a falu zártága felbomlásának, a falu közeledésének a városhoz, a kötelező általános iskolai végzettségnek, a városi munkaalkalmaknak, a modern tömegkommunikációs eszközök gazdagodásának, közkinccsé válásának, s ama szerepének, hogy mindent készen nyújtanak át a fogyasztónak, egyáltalában a fogyasztói társadalomhoz közelebb kerülésnek, az urbanizációnak.

A változott körülmények a népi kultúra szegényedését hozták magukkal. Ugyanakkor amikor bizonyos műfajok elcsökevényesednek, (köztük a mese is!), másfajta törnek fel. Az epikában pl. a trufa, a zsíros történet, a vicc. Az is jellemző, hogy az egyén egyre nagyobb szerepet kap a népi kultúra alakításában. A közösség helyett az egyén cselekszik noha még őt is köti az új közösség elvárása és az egyéntől ismert, örökölt hagyomány. Már régóta emlegetjük, hogy a szóbeli hagyományból származó mese mellett megjelennek az olvasmányokból, a tömegkommunikációs eszközökből eredők is. Ezeket azonban a mesekutatás "értéktelen szövegeknek" tartotta. (Kovács Ágnes: A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai. (Népi kultúra, Népi társadalom, II-III. 1969. Bp. 208.1) A Jugoszláviai magyar népmesék köteteinek szerkesztésekor ezeket nem is vettük figyelembe, kihagytuk őket, azt véelve, hogy az olvasott mesekönyvek anyaga nem került be a szájhagyományozás folyamatába. Az utóbbi évek és

az idei év gyűjtési tapasztalatai alapján azonban azt mondhatom, hogy a jugoszláviai magyaroknál élő mesekincs jórésze mostanában az öregek elhalála után már nem hallomás útján tanult, mert lassan kiszorította és kiszorítja a könyvből merített tudás, különösen az érett mesemondó korú 50-60-70 éveseknél és a legfiatalabb mesemondó generáció képviselőinél. A hajdani mesemondók, mesefák hallgatói, tanítványai már csak igen szerény szerepet visznek a mesekincs átadásában. A hallomásból szerzett tudás ugyanis egyre inkább átadja a helyét az olvasottnak illetve a rádióból, a televízióból hallottnak.

A kötelező iskolázás, a tanulás, az olvasni tudás hozta magával, hogy a könyv, az anyanyelvű vagy más nyelvű mesekönyv (pl. a vendégmunkásoknál, a kétnyelvűeknél!) a mesetudás forrása. Tudott dolog, hogy az unokák meséskönyvei kedvenc olvasmányai a nagymamáknak is.

Az olvasás útján szerzett tudás pedig fontos változást hozott, megszűnik pl. a változékonny, aktív újjáteremtés, az alkotó fantázia szerepe erősen csökken, nem törekedik a mesemondó új formákat, új változatokat teremteni az alaptémára, mert köti a kész, az olvasott szöveg. Mivel pedig már készen kapja a szöveget, a szövegteremtés folyamata minimális. Eddig azt tapasztaltam, hogy a személyes hang, az egyéni tapasztalat vagy hiányzik vagy csak ritkán bukkan fel.

Ellenőrzés itt is folyik, csak másfajta. A hallgató most is ellenőrizheti a mesélőt, előveszi a könyvet és maga is elolvashatja a hallottakat.

Mikor megkérdeztem adatszolgáltatóimat, mesélőimet, honnan tanulták a mondott mesét, akkor szinte mindnyájan azt válaszolták, hogy könyvből, meséskönyvből, az unokák olvasókönyvéből, gyermekeknek szánt mesekiadványokból. Legtöbbször Benedek Eleknek gyermekkorukban olvasott meséskönyveik hivatkoztak. Újabban az olvasókönyvekben szereplő Grimm mesék, Andersen mesék is szerepelnek a repertoárban. Érdemes talán azt is megjegyezni, hogy a népi mesemondók tudásanyagát rögzítő kötetek nem jutnak el még az érdeklődő mesemondókhhoz sem. Nem ismerik a Jugoszláviai magyar népmesék kötetét, vagy hogy csak néhányat említsek még: nem is hallottak Ámi Lajos meséiről, az erdélyi kiadványokról nem is beszélve, vagy Fedics Mihály meséiről, esetleg Tyúkos Horvát Antalék meséiről stb. Az irodalmi értékű válogatások, mint pl. Illyés Gyula kötetei is csak egyesekhez jutottak el. Csak akkor, ha az unoka megvásárolta, vagy az unoka iskolai jutalomkönyvként vagy szülői, rokoni ajándékként jutott hozzá.

A repertoárban a televízió, a rádió esti meséi is kísértének, ha nem is teljes egészében, de töredékekben, motívumokban.

Ami a repertoárt illeti, az az egyes mesemondók olvasottságától függ. A közösség repertoárját figyelve pedig azt mondhatjuk, hogy aránylag szegényes, sokszor megismétlődik néhány mese több mesemondónál is, mivel közös a forrás, többnyire az unoka olvasókönyve, meséskönyve. Sok mesélő repertoárjában közösek a következő mesék: Piroska és a farkas, Hófehérke,

Tündér Ilona, Három kívánság, Jancsi és Juliska, Világszép János, Bohó Misi, Terülj asztalkám stb.

A fentebbi mesék jól, rosszul előadott változatban élnek. Az eredetire való visszaemlékezés az előadó minden szellemi ténykedése. Nincs szabad előadás, fantázia-működés, szövegteremtés. A memória a fő! A könyvmesék eredeti címüket is megőrizték (A veres tehén, Gagy gazda, Pirooska és a farkas stb.)

De nemcsak a mesekincs megszerzésének módja változott, változik, hanem a mesemondás célja is. A mesemondás "hazudozás". Célja az egyre ritkuló narrációs szituációk, a közös munkák idején pár együtt dolgozó személy kis közössége, a ház előtti kispad közönsége figyelmének fenntartása, a szórakozási alkalmakkor szórakoztatás a cél, ez a mese feladata még a nagymama-unoka vonalon is. A hagyományátadás mint cél már kevésbé funkcionál.

A nyelvi megformálás már a könyv, a rádió, a televízióadás igényes nyelvén szeretne történni, illetve az frott nyelv nyelvjárási hanggal történő megvalósításával, azaz regionális köznyelven. Az olvasott szöveg ezen a területen is köti a mesemondót.

